

Nacionalizmus és politika az európai tapasztalatban

A nacionalizmus Európában szorosan kapcsolódik a politikai hatalom kérdéséhez. Hozzátehetjük, nemcsak itt, hanem szerte a világon – lévén a nacionalizmus Európa egyik legsikeresebb export-terméke. A hatalom keletkezését, megoszlását és legitimálását egyaránt befolyásolja a nacionalizmus, idestova két évszázada. A nacionalizmussal foglalkozó tanulmányok rendszerint mégis csupán magára a jelenségre figyelnek, és a hatalommal való összefüggését elemzésre nem szoruló feltevésnek tekintik. A jelen cikkben azt a nézetet fejtjük ki, hogy mind a nacionalizmust, mind a politikai hatalom természetét jobban megérthetjük, ha nem külön-külön, hanem együtt vizsgáljuk őket. Pontosabban, hogy a politikai hatalom mibenlétének vizsgálata a modern Európában feltárhatja előttünk a nacionalizmus hatékony működésének határait és választ kaphatunk arra is, hogy melyek a nacionalizmus integráló és melyek dezintegráló oldalai.

Általánosan elfogadott tény, hogy a nacionalizmus modern jelenség és többé-kevésbé az is, hogy ami első pillantásra nacionalizmusnak tűnhet a pre-modern, azaz a XIX. század előtti korszakból, az voltaképpen valami másnak a kifejeződése. Különbséget kell tennünk ugyanis a XVIII. század második felében gyökerező nacionalizmus mint politikai tan és mindama számtalan etnopolitikai identitás és lojalitás között, ami a pre-modern politikai közösségeket összetartotta. Noha az egy-egy politikai közösség vagy dinasztia iránti lojalitás XIX. század előtti megnyilvánulási formáit a szó modern értelmében félrevezető lenne nacionalistának tekinteni, e lojalításoknak megvoltak a maguk rég bevált politikai következményei és funkciói. Ami ezekhez

képest újat jelentett, az az volt, hogy a nacionalista doktrínát egyszerre egyetemes érvényűnek kiáltották ki – azt hirdetvén, hogy a világ nemzetekre és csakis nemzetekre oszlik, s hogy az egyes ember egy, és csakis egyetlenegy nemzet tagja. A lojalitás ilyen fokú koncentrációja nyilvánvalóan modern jelenség, s hogy milyen okok váltották ki, arról alább lesz szó. A korábbi, modern kor előtti identitásokat – az egy közösséghez tartozás, a „mi” s ezzel szemben az „ők” érzetét – azonban szintén hosszú korszakokon át ki lehetett alakítani és fenn is lehetett tartani, sokféle úton-módon. Armstrong erre vonatkozóan társadalmi, vallási és gazdasági tényezőket is felsorakoztat, lásd letelepült életmód szemben a nomáddal, a kereszténység szemben a mohamedán hittal, városi szemben a falusival; Istentől származtatott birodalmak mítosza és a központosított nyelvek (bonyolult jelrendszerek), mint a közigazgatás megkönnyítésének eszközei.¹

A nemzettéválás paradigmaként szolgáló, központi országokban, Angliában, Franciaországban, Hollandiában és Svédországban, lassú folyamat eredményeképpen kovácsolódott össze a politikai és közigazgatási apparátus egy bizonyos kultúrközösséggel. Ez az összeolvadási folyamat aztán idővel csak még jobban összeforrasztotta magukat e kulturális közösségeket is, még szorosabbá tette belső kötelékeiket. Az összetartozási érzethez hozzátartoztak a közös történelmi élmények, a nagyjából azonos adó-, rendfenntartási- és igazságszolgáltatási rendszer stb., és az egységesített írásbeliség révén az egységes köznyelv. Ezekben a politikai közösségekben a disszonáns kisebbségeket vagy felszámolták (francia protestánsok) vagy az alapközösséghez fűzték őket oly szoros kötelékekkel, hogy valóban elérték asszimilálódásukat. Az államhatalom és a kultúra kiterjedése tehát a gyakorlatban többé-kevésbé azonos volt. Következésképpen, amikor a XIX. században megjelentek az igények a politikai hatalom újraelosztására, a politikai életben való részvételre irányult követelések egyáltalán nem fenyegették az állam integritását. A hatalom

1 – John A. Armstrong, *Nations before Nationalism* (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982); Charles Tilly (szerk.) *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton University Press, Princeton, N.J., 1975); Orest Ranum (szerk.) *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe* (John Hopkins University Press, Baltimore, 1975.)

újraelosztása nem lett lojalitás-kérdés, meg lehetett oldani a politikai közösség keretein belül. Nem léteztek olyan kulturálisan különálló csoportok melyek, ha hatalom kerül a kezükbe, az állam integritását veszélyeztették volna. Ez persze nem jelentette azt, hogy a hatalom újraelosztása zökkenőmentes folyamat volt; de azt igen, hogy az államot mint olyant nem érintette, csupán az állam alkotóelemeinek részesedése a hatalomban. Ezért ezekben az államokban a nacionalizmus fő tételének – annak, hogy kulturális hasonlatosság és politikai szervezet között ok-okozati viszony áll fenn – nem lettek messzeható, káros következményei. Ellenkezőleg, eléggé egyenesvonalú volt a pre-modern lojalitások átalakulása a nemzet iránti lojalitássá.²

Az igazi probléma a nacionalizmussal Európa többi részében jelentkezett, ott, ahol ilyen vagy olyan történelmi okokból nem létezett ez a viszonylag közvetlen kapcsolat egy-egy kulturálisan homogén közösség és annak politikai szervezete között. Dél-, Közép- és Kelet-Európában a kultúra és a politikai hatalom között nem volt folytonosság, és ezekben a térségekben – kiváltképpen a politikailag széttöredezett német területen – vetődött fel a legégetőbbben a napoleoni háborúk alatt és után az: hogyan reagáljanak a sikeres központi térségbeli államokra. A Franciaországtól elszenvedett vereség óriási traumát jelentett Európa többi részében és egyúttal megingatta a rég megalapozott monarchikus politikai intézményeket is – alattvalóik szemében kérdéssé vált állandóságuk s ezzel legitimitásuk is. Ha egyszer ezek a politikai közösségek képtelenek voltak megvédeni magukat az idegen hódítóktól, megkérdőjeleződött egész létjogosultságuk. A politikai lojalitás új formáinak, és elsősorban a sikeres központi országok tapasztalatából átveendő formáinak, kellett az immár hitelét veszített *ancien régime* helyére lépni.

Már a felvilágosodással jelentkeznek az új eszmeáramlatok, melyek rombolóan hatnak az elsősorban státuson és kiváltságokon alapuló politikai rendre. Ezek a főként Rousseau és Herder nevéhez kapcsolódó eszmék új alapokra kívánták helyezni a politikai szervezetet: egyetlen közösségen belül egyenlő emberek gyülekezetére, akiket egységes kultúra fog össze. Ezzel egyidő-

2 – A. W. Orridge, Varieties of Nationalism. In: Leonard Tivey (szerk.) *The Nation State: the Formation of Modern Politics* (Martin Robertsón, Oxford, 1981), 39–58. o.

ben feltámadt az érdeklődés a nyelv, a néprajz, a néphagyomány minden ága stb. iránt, bőséges érvelési fegyvertárat szolgáltatva később a nacionalistáknak, akik saját kultúrájukat a lehető legvilágosabban akarták meghatározni. A világos meghatározás ugyanis rendkívül fontossá válik, ha a politikai szervezet és a politikai hatalom alapját a kulturális hasonlatosság képezi. Így, bár a korai filológusokat és költőket eredetileg, meglehetősen, nem foglalkoztatták politikai megfontolások, — gondoljunk Dobrovskýra, Kollárra vagy Prešerenre —, amint a nacionalizmus kezdett tért hódítani, munkájuk automatikusan politikai jelentőséget kapott. E bonyolult képletben volt még egy figyelemreméltó tényező, mégpedig az a képzet, hogy „a nemzet” eleve adott állandó kvantitás, időtlen idők óta létező és a történelemben eleve immanens. E koncepciók, melyek a nacionalisták központi tételévé váltak, elsősorban Hegelhez és Fichtéhez kapcsolódnak, de átvették innen a nacionalisták másutt is. Ami nem csoda — hiszen a nacionalisták, akik a kulturális közösséget össze akarják kötni a politikai hatalommal, csak fokozhatják igényük legitimitását, ha bebizonyosodik, hogy lám a nemzetek történelmileg immanensek és a fennálló politikai rend csupán történelmi aberráció vagy igazságtalanság.³ Ezen felül az a nézet, hogy a nemzet állandó kvantitás, első pillantásra valóban meggyőzőnek tűnt. Nyilvánvalóan érvényes volt a központi államokban fennálló politikai rendre, logikusan lehetett tehát azzal érvelni, hogy amint megállapítást nyer, meddig terjednek egy adott nemzet keretei, meg lehet (meg kell) teremteni az aszerinti politikai rendet. Ellenkező esetben bizonytalanság támad és nem lesz világos, hol végződik az állam jogköre, hol kezdődnek a különböző kulturális–politikai közösségek, és a politikai aréna határvonalai továbbra is zavarosak maradnak. Ami nehézség ezzel kapcsolatban jelentkezett, az gyakorlati természetű volt — ahol a kulturális közösség és a politikai közösség nem esett egybe, ott is léteztek azért hagyományos vagy szerzett politikai érdekek, mégpedig saját és szilárd elképzelésekkel a hatalom elosztásáról. Vetélytár-

3 — Elie Kedourie, *Nationalism* (Hutchinson, London, 1960, 1966); Joseph Rotschild, *Ethnopolitics: a Conceptual Framework* (Columbia University Press, New York, 1981); John Breuilly, *Nationalism and the State* (Manchester University Press, Manchester, 1982).

saiknak szintén megvoltak a maguk elképzelései arról, hogy milyen mértékben és kiket érintsen a hatalom újraelosztása. Ezért a hatalomért vetélkedő minden egyes rivális megpróbálta kidolgozni a maga számára legelőnyösebb kultúr-közösség meghatározást, azt ami számára maximális hatalmat biztosítana. Volt egy másik és nemkevésbé nagy nehézség is: a nacionalisták nem vették figyelembe, hogy a központi államokban lassú fejlődési folyamatról volt szó, és e lassú folyamat közös tapasztalata forrasztotta őket egységes, egyetlen közösséggé; nem akarták vagy nem tudták felfogni, hogy a központi államokban a kultúra alakította a politikát és a politika a kultúrát. Azt hangoztatták, hogy ezeket a tapasztalatokat igenis könnyűszerrel le lehet másolni, s hogy az Európa peremén élő nemzetek vagy nemzeti igényekkel fellépő közösségek igen hamar be tudják majd hozni a központiakat.

A nacionalizmus és a politikai változás

A fent vázolt tételek jórészeivel az a baj, hogy nem feleltek és nem felelnek meg a politikai realitásoknak. Ellenkezőleg, a nacionalistáknak (hasonlóan más modern ideológiák híveihez) újra és újra tapasztalniuk kellett, hogy előregyártott elképzeléseiket mérföldek választják el a politikai valóságtól. A nacionalisták válasza erre az volt, hogy a politikai realitásokat próbálták meg saját ideológiai indíttatású céljaiknak megfelelővé tenni. Először is, az a tétel, hogy a nemzet történelmileg immanens, változatlan kategória, melynek csak egyedi jegyeit kell megállapítanunk s máris örökre állandó marad, — egyszerűen téves. A nemzet, mint minden más politikai kategória, szakadatlan változási folyamatnak van kitéve. Ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne a nemzetet a nacionalisták különböző tömegmozgósítási technikájával létrehívni, de az következik belőle, hogy a nemzet mibenlétének meghatározása sokkal kevésbé biztos, mint ahogy azt a nacionalisták állítják és szeretnék. Mindazokat a kritériumokat, melyek alapján a nacionalisták itt vagy ott, ekkor vagy akkor, megpróbálták meghatározni a nemzet mibenlétét, — közös nyelv, történelem, kultúra, állandó lakóhely, vallás és így tovább — az egyénnek módjában áll megváltoztatni éppen aktuális hosszú-, vagy

rövidtávú érdekeinek megfelelően. Az egyén, sőt egész csoportok is állandóan át meg átalakítják politikai érdekeik meghatározását és úgy próbálják politikai hatalmukat és előnyeiket a maximumra fokozni, ahogy az adott helyzetben éppen jónak látják. Az idealisztikus kategóriák (mármint a nacionalisták meghatározása szerintiék) ezekkel hol egybeesnek, hol nem. Ha nem, akkor az ún. „nemzeti lét transzcendentális imperatívuszairól” szépen megfélekednek. Ez persze nem úgy értendő, hogy a nemzeti létet illetően egyáltalán ne léteznének biztos tényezők. Ezek léteznek, oly mértékben amennyiben léteznek tartósan szilárd elemek egy kultúrában és az arra alapuló politikai szervezetben. De a kultúrák még e tekintetben is változnak, és ennek megfelelően változik a kultúrák politikai kifejeződése is. Nyilvánvaló, hogy az 1880-as évek francia kultúrájának totalitása számtalan vonatkozásban egészen más mint a mai francia kultúra; van közöttük folytonosság, de vannak igen nagy eltérések is.⁴

Ennek messzemenő és kellemetlen következményei vannak a nemzetmeghatározásra nézve. Az első, hogy ez azt jelenti: a nemzet és tagjainak összessége változásoknak van kitéve, e változási folyamat tehát kiterjed a nemzet összetételére, arra, kik alkotják tagjait és kik nem, és arra a talán legkényesebb kérdésre is, milyen magatartási kódex érvényes tagjaira. Ez tehát bizonytalanságot teremt a nemzet meghatározásában — hol vannak határvonalai, kik tagjai, hogyan oszlik meg a hatalom a nemzeten belül — s a bizonyosságának ez a hiánya ezen túl általában kihat mindezekben a vonatkozásokban a biztonságérzetre is: megintgatja. A biztonságérzetnek ez a hiánya pedig félelmet teremthet és teremt magának a nemzetnek a fennmaradásáért. E veszélyérzet ellensúlyozására felhívások születnek a nemzeti összefogásra, a szorosabb nemzeti egységre. Mivel pedig minden politikai kihívást potenciálisan ártalmasnak tartanak a nemzeti egységre, a nacionalisták ilyen körülmények között könnyen alárendelhetik a nem-nemzetit a nemzetinek. A nacionalista tehát megpróbálja azzal illegitimé nyilvánítani az ilyen kihívásokat, hogy nemzet-ellenesnek nyilvánítja őket, amivel persze eleve rendkívül szűk keretek közé szorítja a politika terét. A politikai maga-

4 — Franciaországról lásd Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France 1870–1914* (Chatto and Windus, London, 1979).

tartáskódexet a nacionalizmus szükségletei, nem pedig a politikai tevékenység követelményei szabják meg. Így a politikai élet normális adszá-nesze gyakorlatába, az értékek és egyéb javak elosztásáért folytatott vetélkedésbe minduntalan belekeveredik a globális politikai identitás kérdése. A nacionalizmus ilyen alkalmazása háttérbe szorítja a politikai konfliktusokat, a társadalmi harmóniáról és a homályos megfogalmazású organikus társadalomról szóló mítoszok révén.

A nemzet nem állandó, hanem állandó változásban lévő felfogásának második következménye, hogy kihat a nemzet kritériumaira, az identitás külső és belső címkéire is. Amikor a központi országokon kívüli nacionalisták hozzáláttak saját kulturális közösségük meghatározásához, azért, hogy ennek alapjára politikai építményt emeljenek, feltételezték, hogy egy-egy kultúra kiterjedésének külső határvonalai maguktól értetődőek. Kritériumuk megtévesztően egyszerűnek látszott – minden kultúrát nyelve határoz meg, minden nyelv egy kultúra hordozója. Mindössze az a teendő, hogy az egy nyelven beszélőket egy bizonyos politikai szervezet keretébe tömörítsék, és íme, hipp-hopp előáll a nemzetállam, a szabadság és egyetemes jólét biztosító és letéteményese. Csakhogy a XIX. század Európájának valósága egészen más volt. A kultúra, ahogy fent láttuk, távolról sem oly állandó és változatlan mint azt a nacionalisták állítják; az egymást folyamatosan és kölcsönösen erősítő kulturális és politikai közösség élménye még Európa központi államaiban sem akadályozott meg egyeseket abban, hogy kilépjenek belőle és boldogulásukat más kultúrában keressék. E központi térségeken kívül a kultúra imperatívuszai változékonyak voltak és a politikai szervezet ugyanilyen határozatlan. A kettő egybeesésének elérése – a nacionalizmus eszméjének lényege – óriási gyakorlati nehézségekbe ütközött mind a kultúra mind a nemzet meghatározását illetően. Szóval a nacionalisták hajlottak arra, hogy a legegyszerűbb, leg-„magátólértetődőbb” kritériumot válasszák, elsősorban a nyelvet, s úgy érveltek, hogy az egyazon nyelvet beszélők egyazon kulturális közösséget alkotnak, hogy ez a közösség „a nemzet”, és következésképpen a nemzetet el kell ismerni önálló politikai egységnek, azaz államnak.

Ezzel az egyenlettel az a baj, hogy egyes elemei korántsem magától értetődőek. Noha a lakosság zöme általában egy nyelvet

beszél, a széleken gyakran igen nehéz megállapítani, hol végződik az egyik „nyelv” s hol kezdődik a másik. Noha egy-egy nyelvterület központi részén ez világos lehet, a nyelvjárások már egymásbaolvadhatnak és a különbség mondjuk egy-egy német és holland, vagy egy-egy lengyel és ukrán nyelvjárás között inkább elméleti mint gyakorlati. Kizárólag nyelvi kirtériumok alapján meglehetősen joggal mondhatnánk, hogy Olaszország potenciálisan több tucat nyelv bölcsője volt. Ugyanígy, sok térségben számtalan a kétnyelvű ember, aki másra használja az egyik, másra a másik nyelvet, s így ha egy adott helyzetben az egyik nyelv politikai előnyök kritériuma lesz, egyszerűen átkapcsolhat rá. Egy ismert cseh politikus például azt felelte, amikor megkérdezték, hány lengyel él Teschenben?

„Hol 40 000, hol 100 000... számuk változó. Egyes falvak lakossága hetenként változtatja nemzetiségét, aszerint ahogy saját gazdasági érdekei, vagy a falu vezetőjének gazdasági érdekei diktálják.”⁵

Más kritériumok — például terület, vallás — alkalmazásánál is ugyanilyen nehézségek merülnek fel: ezek is egyéni változtatásoknak vannak kitéve. Az egy bizonyos kultúrközösség pontos körülhatárolásában mutatkozó ilyesfajta zavarok végsőfokon azt eredményezték, hogy amikor aztán erre akarnak politikai szervezetet alapozni, a különböző nemzetek előharcosai elkerülhetetlenül összeütközésbe kerülnek egymással. Ez hozta létre azt a számtalan eldöntetlen kérdést és vitát, ami ma is megmérgezi a nemzetközi és nemzetiségek közötti kapcsolatokat Európában.

A nemzet és a politika fluktuálásának harmadik következménye, hogy bizonyos mértékben mindkettő körvonalait a másik határozza meg; a politikai magatartás-kódex a biztonságérzet függvénye. Ha egy adott kultúrközösségben a nacionalizmusnak az a funkciója, hogy e kultúrán alapuló politikai szervezetet hozzon létre, és ha ez a politikai követelés ellenállásba ütközik, akkor az érdekelt nacionalisták hajlamosak lesznek arra, hogy az egyesülést, a homogenitást hangsúlyozzák s ezáltal támasszanak maximális igényt a politikai hatalomra. Mivel azonban a modern társadalmakban a politika imperatívuszai általában konfliktusosak

5 — Idézi Walter Kolarz, *Myths and Realities in Eastern Europe* (Lindsay Drummond, London, 1946), 30. o.

és heterogének, állandó a feszültség a nacionalizmus (társadalmi harmónia irányába mutató) imperatívuszai és a politika (konfliktus és változás irányába mutató) imperatívuszai között.

A nacionalizmus és a politika viszonyát még bonyolultabbá teszi, hogy az előbbi olyan homályos. Ha figyelembe vesszük, hogy a nacionalizmus előzményei mennyire a kultúrában vannak, és hogy a kultúrához való lojalitást tették meg az identitás elsődleges ismérvének, talán nem találjuk meglepőnek, hogy a nacionalizmus, noha magát transzcendentálisnak nyilvánítja, nem tud választ adni egy sereg, a politikai életben felmerülő kérdésre. A nemzet képzele igen világosan felel arra „hová tartozom? Kik e közösségben társaim? Kik nem azok?”, – de szinte semmit nem felel arra, mit ír elő a politikai magatartás-kódex egy adott politikai közösségen belül? Sőt, mivel meg van bennük a hajlandóság, hogy a hangsúlyt a társadalmi harmóniára helyezék, a nacionalisták válaszai valószínűleg félrevezetőek vagy egyenesen ártalmasak, amennyiben bármely kihívást illegitimnek nyilváníthatnak, hivatkozván a nemzet érdekeire. Ez etatizmust és önkényeskedést mozdíthat elő, s annak előszeretettel, hogy elfojtsák a komplexitást a politikában. Hiszen mi sem könnyebb, mint egy társadalmi kisebbség követeléseit elvetni azzal, hogy nem lojálisak a nemzettel, hogy mondjuk a munkásosztály egy részének követeléseit „hazafiatlanok”. Így a nacionalizmus határozó eszköz lett azok kezében, akiknek módjában áll a nemzetet meghatározni, kritériumait megszabni. A fennkölt eszmék ellenére, e meghatározások szinte kivétel nélkül azok érdekeit szolgálják, akik kezükben tartják a nemzet programjának előirányzását. A politikai elit tehát, amely ezt a folyamatot monopolizálta, ki tudja használni a nacionalizmust nem-nemzeti kihívások leküzdésére.

A politikai elit és a nacionalizmus programja

Ezzel felvetődik a politikai elit jellege Európában, a központi térségeken kívüli területeken. A nacionalizmus kezdetén Európa korántsem volt politikailag az a *tabula rasa* aminek egyes történelmi munkák feltűntetik. Ellenkezőleg, létezett már akkor is több politikai-hatalmi centrum, mely e hatalmát hagyományból,

feudális kiváltságokból s az e kiváltságok révén nyert gazdasági előnyökből származtatta. Vonatkozik ez a német városok kereskedő céheire, Velencére, Raguzára, a hűbérurakra akik hatalmukat a primitív technikával, jobbágmunkával megművelt nagybirtokra alapozták, csakúgy mint az elszegényedett magyar dzsentrikre akik körömszakadtig ragaszkodtak nemesi jogaikhoz. A lakosság többi része teljesen ki volt zárva a politika berkeiből. E politikai elitnek és szub-eliteknek megvoltak a saját tradíciói és törekvései, s ezek jobbára ellentétben álltak a Franciaországban vagy Angliában kibontakozó politikai elitével. Míg az utóbbiak a kereskedelem útjában álló feudális kiváltságok eltörlésére törekedtek és a politikai hatalomban való egyenlő részesedésre, a központi országokon kívül a politikai elitek helyzete merőben más volt. Az ő hatalmuk alapját éppen a feudális kiváltságok képezték, s e hatalom egyre nagyobb nyomás alá került két részről is. Egyrészt az uralkodó birodalmak (Ausztria, Poroszország, Oroszország) részéről, melyek saját közigazgatásuk korszerűsítésére törekedtek és katonai hatalmuk kiépítésére; másrészt és ugyanakkor a nyugatról beözönlő olcsó áruk gazdasági hatásának következtében, ami egyre gyorsabb ütemben ásta alá az elavult, szakszerűtlen technikán alapuló helyi gazdasági élet fenntarthatóságát.⁶

E szub-elitek politikai álláspontjának kulcsa az, hogy megőrizték megkülönböztető jellegüket az uralkodó birodalmakkal szemben és ugyanilyen megkülönböztetettnek tartották magukat a lakosság (paraszti) többségével szemben is. Így ezek a szub-elitek különálló politikai kulturális szigeteket képeztek. Amikor a nacionalizmus új tanai kezdtek eljutni a peremországokba, ezek a szub-elitek automatikusan ki akarták sajátítani őket s a maguk szolgálatába állítani politikai követeléseik erősítésére és legitímálására, az uralkodó birodalmakkal szemben. Míg a nyugaton a nemzet koncepciója szorosán összekapcsolódott a nép felségjogi követeléseivel, azzal hogy a nemzetet a lakosság egésze alkotja, s a nemzet minden egyes tagjának egyenlően kell részesednie a hatalomban, keleten e politikai szabadságjogokat hajlamosak

6 – Az elitekről lásd Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (New Left Books, London, 1974) és Olwen Hufton, *Europe: Privilege and Protest 1730–1789* (Fontana, London, 1980).

voltak a politikailag tudatos elitek védett területének tekinteni. Sőt mi több, a nacionalizmus eszméit éppen ennek legitimálására használták fel. Újra és újra hangoztatták, hogy a nemzet érdeke, sértetlensége és egysége mindenek fölött való, hogy minden más meggondolás ennek rendelendő alá. Keleten a politikai szub-elitek értékrendje szolgáltatta a nemzetmeghatározás kulturális alapját, és mivel ezt az értékrendet az exkluzivitás jellemezte, a ráalapuló nacionalizmus hasonlóképpen exkluzív jellegű volt. A nacionalizmus Kelet-Európában soha nem tudta teljesen kinőni ezt az eredetét. Azóta is hajlamos arra, hogy megmaradjon monopolisztikusnak és etatikusnak; a nemzet ismérveit felülről és nem alulról határozzák meg. A helyzet illetően megítélése éppúgy vonatkozik az értelmiségre mint a politikai elitre, amely később kezébe kerítette az államgépezetet. Az értelmiség zöme nemcsak hogy beilleszkedett az államhatalomba – ami nem csoda, hiszen nem léteztek azzal konkuráló társadalmi intézmények, melyek biztos megélhetést nyújthattak volna a szakképzett értelmiségnek – de ezen túlmenően, az értelmiség maga is előnyöket húzott kiváltságos politikai helyzetéből „a nemzet lelkiismeretének” őrzőjeként. Az értelmiségnek ez a speciális helyzete, amit a nemzet mivoltának meghatározásában élvez, a kelet-európai politikai élet jellegzetes sajátossága azóta is.⁷ Továbbra is fennáll azonban a kérdés, – mint minden törekvésnél, amely felülről kíván szigorú irányelveket lefektetni, bármely ideológiáról van is szó –, ki hivatott a nemzeti program eldöntésére? Kinek áll jogában annak meghatározása? A kelet-európai történelem e fent megrajzolt sajátosságai alapján érthetőbbé válik, miért hajlik a nacionalizmus ebben a térségben a homogenitás felé, miért hajlamos türelmetlenségre minden kisebbségi véleménynel szemben, és honnan adódik oly jellegzetes exkluzív etatizmusa.

7 – Az értelmiségre kitér Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival in the Modern World* (Cambridge University Press, Cambridge, 1981), különösen a VI. fej.

A nacionalizmus és a hatalom

Még egy tényező érdemel figyelmet ebben az összefüggésben: hogyan fejleszti és hogyan legitimálja a hatalmat a nacionalizmus? A fentiekben azt fejtegettük, hogyan mutatkozott meg az a tendencia, hogy a nacionalizmust kisajátítsa a politikai elit egy általában szűk rétege, amely a nemzet programját, legalábbis részben saját javára akarja meghatározni. Ez a kép azonban itt némi árnyalásra szorul. Igaz, hogy annak a politikai kultúrának a jellege, melyre alapozva ez az elit kidolgozta a nacionalizmus politikai törekvéseit, exkluzivista volt, de ezen kultúrák nemzeti aspektusának kellett hogy legyen valami valóságos népi alapja is. A nyugat központi országai, mint kifejtettük, politikai rendszerüket egy meglévő kulturális közösségre építették. Ilyen kulturális közösségek léteztek a peremterületeken is, bár gyengébbek voltak és közösségtudatuk is általában fejletlenebb volt. Létezésükhöz azonban nem fér kétség – létezett valamiféle cseh, lengyel és magyar kultúra. A helyi elit azt tekintette feladatának, hogy olyan kultúrát hozzon létre, mely elég erős ahhoz, hogy politikailag versenyre keljen a fejlett nyugati kultúrákkal és az uralkodó birodalmak politikai hatalmával.

Ez mozgósítási folyamatot kívánt, tudatosítani kellett a kulturális közösség potenciális tagjaiban a közösséghez tartozás érzetét, s ezáltal politikai tényezővé tenni. Ez a kettős funkció jellemzi a nacionalisták politikáját Európában a peremterületeken. A kultúra és a kulturális tevékenységben való részvétel politikai tetté, lojalitássá (vagy illojalitássá) lépett elő. Mivel azonban a nemzet mibenlétét felülről határozták meg, méghozzá újra és újra, a lakosság széles tömegeinek kevés vagy semmi beleszólása nem volt ezekbe az értelmezésekbe. A tömegek mozgósítása így rendszerint az alulról jövő politikai szervezet helyettesítésére szolgált s ugyanakkor olyan viszonylag homályos, tág képzetekre összpontosult mint az „egység”, vagy a „sértetlenség”, melyekből hiányzott az érdekek és érdekellentétek világos feltárása. Hasonló szerepet kapott a jelképek, zászlók, évfordulók és egyéb rítusok használata egy viszonylag kiműveletlen lakosság politikai megnyilvánulásainak összehangolására, politikai pallérozására. A nacionalista szervezők szempontjából a fő feladat a zömében paraszt lakosság lehető leggyorsabb fogékonnyá tétele volt, hogy ily módon a

nemzet politikailag eléggé megizmosodják függetlenségének megszerzésére. Az ilyesfajta felülről jövő szervezéssel azonban az a baj, hogy az irányítás és vezetés velejáró szokásai meggyökeresednek. Amint a nacionalista tömegszervezés fejlődött és amint a szervezők éltek az előnyökkel melyekhez a nemzeti és politikai program fölötti monopóliumukkal vagy hegemoniájukkal jutottak, egyre inkább vonakodtak attól, hogy megoszassák a hatalmat és kiterjessék az abban való részvétel lehetőségét, — hacsak erős, alulról jövő nyomás rá nem kényszerítette őket. E folyamat következtében az állam kezében egyre nagyobb hatalom összpontosult, erősödött az etatizmus és meggyengültek az állam és a társadalom közötti, közvetítő intézmények. Ez pedig megakadályozta olyan politikai struktúrák kibontakozását, melyek megfeleltek volna e társadalmak szociálisan és gazdaságilag egyre összetettebb szerkezetének. A legrosszabb esetben az uralmon lévők megpróbálták, és gyakran sikerrel, a hatalom igen torz elosztását fenntartani, s ez áldatlan állapotokat a nemzeti egység mindent elsöprő fontosságára, a nemzetet kívülről fenyegető veszélyre, és hasonlókra való hivatkozással legitimálni. A nemzeti elvet, amely a központi országokban a politikában való részvétel kiterjesztését legitimáló ideológiaként született meg, a peremországokban tótágásra állították és az autoritatív uralom igazolására használták.

Mindebből következik, hogy a peremtérségekben a kulturális kisebbségek helyzete különösen nehéz és hátrányos. A politikai szervezet a kulturális közösség alapjára épül, és akik nem e kulturális közösség tagjai, automatikusan kirekesztődnek mind a politikai, mind a kulturális egységek tagjainak sorából. Ahol a politikai jogokat a kultúrából származtatják, ami a nemzet-állam konstrukció logikájából következik, ahol a politikai magatartás-kódex szabályait a nemzeti homogenitás jelszava határozza meg, ott a kulturális (etnikai) kisebbségek igen gyenge helyzetből indulnak. Ha vitába akarnak szállni a többséggel politikai dimenziója dolgában, maguknak politikai jogokat követelvény, akkor eleve azon a ponton kezdenek ki a nemzeti többséggel, amire az a legérzékenyebb, — a nemzeti imperatívusz pontján. Mivel nem létezik erős hagyományokon alapuló viszonyos jogrendszer, sem a nemzetiségtől legalább részben független részvételi lehetőség a politikában, az etnikai kisebbségek osztályrésze a jogfosztottság. Ezen túlme-

nően, a nemzeti többség a kisebbség igényeit a legszélsőségesebben fogja megítélni, mert a kisebbség már pusztán léteével valamilyen politikai kivételt képez, ami nem egyeztethető össze a többség politikai kódexével.

A többség szempontjából a XIX. században az etnikai kisebbségek követeléseik komoly veszélyt jelentettek. Rájuk lehetett hivatkozni a többség politikai hatalomra támasztott követeléseinek megtagadásában, s hivatkoztak is. Európa peremének etnográfiai térképe oly rendkívül kusza és bonyolult, hogy a terep a hatalmi harc minden küzdőfelének bősz alkalmat kínált az etnopolitikai igények manipulálására. Hiszen egy térség kisebbsége a határok egyszerű megváltoztatásával egy másik nagy többségének részévé válhat, és az a nemzet, melyet elhagyott, így egyszerre kisebbségi státusban találhatja magát. Mindig is rendkívül nehéz volt az adott határok megindoklása, ma is az, s következésképpen ugyanilyen nehéz egy-egy csoport többségi vagy kisebbségi státusának megindoklása.

Példaként: a csehek

A nemzeti többségek és kisebbségek egész bonyolult problémakörét kitűnően illusztrálja a csehek példája. A XIII. század végére kialakult helyzetet, a cseh területnek számító Bohémia-Morvaországot és Sziléziának a hét éves háború óta még Ausztriához tartozó részét, egy cseh kultúrközösség, egy német kultúrközösség és egy nem-nemzeti arisztokrácia jellemezte. Európa peremországainak zömétől eltérően, a cseh terület gazdaságilag viszonylag jól állt. A gabonahozam 4 vagy 5 volt az egyhez; a korai iparosodás már kezdett bizonyos munkaerőt elvonni a földekről; 1782-ben megszűnt a jobbágyok személyes függősége hűbéruraiktól; az arisztokrácia, valószínűleg azért mert helyi gyökerei gyengék voltak, kifelé is tekintett és hajlandó volt gazdasági újításokra, és mindent összevéve, a helyzet, megkésve bár, de nem volt kedvezőtlen egy vállalkozó osztály kibontakozására, hasonlóan a nyugati fejlődéshez. A növekvő jólét és az ezzel járó politikai várakozások előnyeit e kezdeti szakaszban elsősorban a németek élvezték, de a csehek sem maradtak ki belőle. A XIX. elejére már növekvőben volt egy cseh középosztály, amely aztán kitermelt

magából egy új értelmiséget. A csehek szempontjából feladatuk kettős volt. Meg kellett alapozniuk saját helyzetüket, azaz helytállni a politikai és gazdasági versenyben, szemben a németekkel és a birodalommal, és ezzel párhuzamosan meg kellett határozniuk, mit jelent pontosan csehnek lenni politikailag és nemzetileg.

A cseh kultúrközösség léte *prima facie* nyilvánvaló volt. Tekintettel azonban a cseh terület ingadozó történelmi és legális státusára, — szoros kötelékeire egyrészt a római szent birodalommal, másrészt Ausztriával, — a csehek fő aggodalma az a közvetlen veszély volt, hogy bekebelezheti őket egy német kultúrán alapuló német politikai szervezet, amikor létrejön. 1848-ban, a Frankfurtban tanácskozó német Előparlament résztvevői eleve magától értetődőnek vették, hogy a cseh terület az újonnan létrehozott illetve létrehozandó német állam kötelékébe fog tartozni. El is küldték az előparlamenti meghívókat Prágába, többek között František Palackýnak is. Palacký erélyesen elvetette már a gondolatát is, hogy a csehek a német állam részévé váljanak. Palacký olyan cseh nemzeti program kidolgozására törekedett, mely a cseh nemzet fejlődését Ausztriához köti. Véleménye szerint Ausztria alkalmasabb volt a kis közép-európai szláv nemzetek védelmére, és prófétikusan azt is meglátta, hogy Ausztria védelmére nemcsak a németekkel, hanem Oroszországgal szemben is szükségük lesz.

A csehek és a németek konfliktusa azonban mindenki számára nyilvánvaló volt. A csehek úgy látták, hogy egész politikai jövőjük fölött állandóan ott tornyosul a veszély, hogy bekebelezi őket a német kultúrközösség és annak politikai szervezete. Két oldalról is érezték e fenyegetést: belülről, a cseh területen élő német lakosság részéről, és kívülről. A Habsburg birodalom hátralévő korszakát valóban az erre irányuló küzdelem jellemezte. E küzdelemben a csehek megállták a helyüket, de következtében megrögződött bennük, hogy politikai követeléseiket újra meg újra nemzeti terminológiában határozzák meg — politikai hatalmat, hogy ellen tudjunk állni a németesítésnek! —, nemzeti követeléseiket pedig politikaiban — a csehek belső konfliktusait alá kell rendelni a nemzeti egységnek! Mindennek az lett az eredménye, hogy amikor aztán a cseheknek megadatott saját nemzeti-politikai szervezetük — Csehszlovákia — megteremtésének lehetősége, az keresztül-kasul át volt itatva e félelmekkel és fogalmak-

kal. Kik alkotják a többséget és kik a kisebbséget? — a gyakorlatban nyomasztóan fogas kérdés lett.

Az 1918 utáni Csehszlovákiában létrehozott politikai rendszer sok tekintetben nyitott és liberális volt, a törvényességnek jelentékeny mértékben érvényt szereztek, általános választójog alapján történtek a képviselőválasztások és az alulról jövő kezdeményezéseknek figyelemre méltó teret adtak. A nemzeti kérdés szempontjából azonban az új állam ingoványos talajra épült. A csehek egyetlen fő célt tartottak szem előtt: cseh nemzeti állam létrehozását, a saját megítélésük szerinti cseh politikai magatartás-kódex értelmében. E magatartáskódexnek az egész államban szilárd alapokat kell biztosítani. Csakhogy ezen a ponton felmerül a bonyolult kérdés: hol legyenek meghúzva az állam határai? A csehek nem voltak hajlandók a történelmi cseh-morva tartomány határainál kevesebbel beérni. E mellett szóltak számukra a történelmi jogok, a gazdasági érdekek és a katonai biztonság. E követelésnek azonban volt egy sajnálatos hátránya, mégpedig az, hogy ilyen határokkal a csehek ugyan szilárd többségben lennének a németekkel szemben, de korántsem elsőprő többségben: az arány hozzávetőleg kétféle lenne az egyhez. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem elegendő többség a kívánt cseh nemzeti állam eléréséhez. Az ilyen alapon megteremtett államnak kétnemzetiségűnek kellene lennie, ha nem akarják végzetesen meggyengíteni. A csehek tehát csak akkor érhetik el céljukat, ha sikerül oly mértékben megszorítani a cseh lakosság számát, hogy elsőprő fölénybe kerüljenek a németekkel szemben. Ebben jött kapóra a csehszlovákság leleménye.

A cseheknek és a szlovákoknak természetesen voltak történelmi kapcsolataik, különösen ami a szlovák protestánsokat illeti, akik számára Prága kulturális és vallási mintakép volt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a szlovákok akár akkor, akár később hajlandóságot éreztek volna arra, hogy beolvassák saját identitásukat a cseh nemzetbe — nekik is megvolt saját nemzeti programjuk. Annyira, hogy az 1840-es években a szárnyait próbálgató cseh értelmiség, még az oly liberális szellemi nagyság mint Havliček is, vette magának a fáradságot, hogy enyhén szólva elhesse a szlovák törekvéseket saját nemzeti programjuk kidolgozására, beleértve a saját nyelvet is. 1918-ban a csehek, a sokkal erősebb félként, rá akarták erőszakolni saját nemzeti és politikai

koncepcióikat a szlovákokra, mert szükségük volt a szlovák lakosságra a németek ellensúlyozására – Csehszlovákiában a valószínűleg több német élt, mint szlovák. Ami a németeket illeti, ez a fortély be is vált, legalábbis rövid távra. Ez a siker azonban végzetes örökséggel járt: korlátozták a szlovákok jogát saját nemzeti programjuk meghatározására. 1938-ban Csehszlovákia nem pusztán a náci Németország haderejének fenyegetése miatt omlott össze, hanem azért is, mert a cseh politikai elit egyedül találta magát – a nem-csehek magára hagyták. A cseh elit nem törődött a nem-csehek nemzeti követeléseivel, s azok az első adandó alkalmakkal cserbenhagyták a csehszlovák államot. Így hát a nemzeti elvnek a csehek politikai célkitűzéseivel való egyesítése alapvetően a csehek kárára szolgált.

A háború utáni korszakban megváltozott a kép: a németeket kitelepítették Csehszlovákiából, a szlovákoknak viszont megadták a paritást nemzeti szinten. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a csehek hajlandók lettek volna egyenlő jogokat adni a szlovákoknak a háború utáni társadalmi rend kialakításában, s a kényszerű kommunista rendszerrel ez nagyrészt különben is elvesztette aktualitását, legalábbis a 60-as évekig, amikor kezdtek enyhébb szelek fújni. Ekkor a csehek úgy találták, hogy a szlovák követelések is jó eszköznek bizonyulhatnak a cseh politikai élet decentralizálásának elérésére a Novotný elleni 1967–68-as kampányban. Azt a tényt, hogy a Prágai Tavasz idején a szlovákok céljai lényegesen különböztek a csehek céljaitól, Prágában egyszerűen kellemtelen körülménynak könyvelték el. Az egy államon belül létező két eltérő nemzeti és politikai program ismét kísért a 70-es évek Csehszlovákiájában, amikor is a szlovákok meg voltak elégedve a normalizálással és a stabilizálódás egyik alapjává váltak, és azok maradtak mindmáig. A különböző (cseh, német, szlovák) nemzeti félelmeknek és célkitűzéseknek ez a vegyülete tehát végzetes zűrzavar magvait hintette el a csehek programjában és elmondhatjuk, hogy a csehek ellen dolgozott. Alig érti tehát az ember, miért ragaszkodnak a csehek továbbra is ahhoz, hogy egy államban éljenek, tandemben a szlovákokkal.

Nem itt végződnek azonban a csehek nemzeti-politikai programjának káros következményei. Amikor 1918–20-ban megalapították az országhatárokat, a csehek habozás nélkül a területileg legelőnyösebb kritériumot választották: a cseh tartomány

történelmi, noha nem nemzetiségi határait, megtoldva Szlovákiában egy Magyarországgal szemben stratégiai fontosságú határterülettel. Miután a nyugati antant hatalmak elfogadták a Dunát határvonalnak és Csehszlovákiának adták a többnemzetiségű Bratislavát (Pozsonyt, Pressburgot) – amelyre Magyarország is, Ausztria is ugyanolyan jogosan formált igényt mind etnikai, mind történelmi alapon –, az új államban egyszerre nagyszámú kisebbség támadt: a magyaroké, Szlovákiában. A szlovákok nem túrtek semmi vitát az új határokat illetően, annak ellenére, hogy ezek nyilvánvalóan megsértették éppen azt a kultúrközösség-elveket, melynek alapján annak idején maguk legitimálták saját elszakadásukat Magyarországtól. A magyar kisebbség viszont klasszikus kisebbségi problémát támasztott, azaz olyan különálló etnokulturális egységet képezett, melyet a többség nem tud sem elfogadni, sem asszimilálni (a magyarok Szlovákiában a lakosság mintegy 12%-át teszik ki és többé-kevésbé szoros nemzetiségi tömbökben élnek). A szlovákok szemében ezért e kisebbség léte állandóan veszélyezteteti határaik sértetlenségét, határ-átrendezéssel fenyeget – félelmeik pontosan ismétlik a csehek 1938 előtti németektől való félelmeit. A szlovákok ugyanazzal a rettegéssel reagáltak a magyarok valóságos és potenciális követeléseire, mint amelyet Prága centralizáló törekvései váltottak ki belőlük az 1948 utáni években (amikor, mint láttuk, szerepük a cseh nemzeti program számára érdektelenné vált). A szlovákoknak a magyar kisebbségtől való félelme aztán biztosította, hogy még a szovjet-típusú politikai rendszerekben megvalósítható minimális liberalizálódást se sikerüljön kieszközölniök. A cseh politikai elit nemzeti programja tehát eltorzította a szlovákok, a csehszlovákiai németek és a magyarok programját is (nem is beszélve a tesscheni lengyelekről és a kárpátaljai ruténokról).

A csehek axiomának tekintették, hogy az 1918 utáni országterület (Kárpátalja kivételével) az az abszolút minimum, amin belül egy cseh politikai rendszer érvényre juthat. 1918-as sikerük azon a történelmi véletlen alapult, hogy Németország és Oroszország ugyanakkor szenvedett vereséget, de maga a cseh nemzeti program a cseh nemzet valóságos hatalmát meghaladó politikai imperativuszokat tartalmazott, – és magában hordta azoknak a nemzeti-politikai átkoknak a csíráit, amelyekkel a csehek

1938 óta küszködnek.⁸ Zárójelben megjegyzendő itt, hogy a csehek példája csak egy a sok közül, mellyel illusztrálható a fenti okfejtés igaza, nevezetesen az, hogy a nemzeti és a politikai program összezavarása rendszerint kedvezőtlen következményekkel jár mindkettőre nézve. Hasonló következtetéseket vonhatnánk le más kelet-európai nemzetek, sőt az Európa peremén élő más nemzetek fejlődéséből is.

Etnikai megújulás, vagy annak hiánya

Az eddigiekből tehát a következő ellentét bontakozik ki: az egyik oldalon az összpontosult hatalom és a szűk nemzetmeghatározás, a másik oldalon a megosztott hatalom és a tágabb nemzet felfogás. A kettő közötti különbségből olyan következmények fakadnak, melyek ma is kihatnak mind a nyugat-, mind a kelet-európai politikára. Különösebben arról van szó, hogy Nyugat-Európában manapság újra növekvőben van az etnopolitikai nyomás, Kelet-Európában pedig állandó feszültség mutat-

8 – Csehszlovákiára vonatkozóan a következő munkákat használtam: C. A. Macartney, *The Habsburg Empire* (Weidenfeld, London, 1966); Stanley Z. Pech, *The Czech Revolution of 1848* (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1969); Arató Endre, *Kelet Európa története a XIX. század első felében* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971); J. W. Brügel, *Tschechen und Deutsche 1939–1946* (Nymphenburger Verlagsanstalt, München, 1974); J. W. Bruegel, *Czechoslovakia before Munich* (Cambridge University Press, Cambridge, 1973); Wenzel Jaksch, *Europas Weg nach Potsdam* (Deutsche-Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1958); és Gregory F. Campbell, *Confrontation in Central Europe* (University of Chicago Press, Chicago, 1975). Lásd még Szlovákiáról: J. M. Kirschbaum, *Slovakia: Nation at the Crossroads of Central Europe* (Speller, New York, 1960); a csehszlovákizmusról Milan Hodža beszédeit, *Közép-Európa országútján I–II* (Prager, Bratislava, 1938) és Dérer Iván *Nemzet és Szellem* (Prager, Bratislava, 1938). A szlovákiai magyarokról lásd Arató Endre, *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975* (Magvető, Budapest, 1975) és Kálmán Janics, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority 1945–1948* (Columbia University Press for Brooklyn College Studies, New York, 1982). Hasznos még Gary B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861–1914* (Princeton University Press, Princeton, N.J., 1981).

kozik a fennálló politikai rendszer és a lakosság nemzeti törekvései között. Első pillantásra tehát mintha léteznék valamiféle hasonlóság Európa két része között a nemzeti kérdésben. A következőkben azt próbáljuk kimutatni, hogy e hasonlóság lényegében felületi, s hogy a valóságban jelentékeny politikai különbség van közöttük, mely mélyreható következményekkel jár mind a nemzet egészére, mind a politikára nézve.

A II. világháború utáni Nyugat-Európában úgy tetszett, hogy hanyatlóban van a nacionalizmus és ezzel párhuzamosan növekvőben az internacionalizmus. Európa egységbe rendeződése, melyben központi szerepe volt a francia–német megbékélésnek, úgy látszott újfajta európai politikát teremthet – az optimisták azt remélték, ez még idővel Európai Egyesült Államok létrehozására is vezethet. A nemzet, nemzetiségek, etnikumok jó ideig nem szerepeltek a politikai és intellektuális szóhasználatban (sem Európa fő gondjai között), és ahol az ilyesmit végképp lehetetlen volt nem-létezőnek tekinteni (pl. Dél-Tirolban), ott egyszerűen a múlt maradványának kijáró vállvonogatással, vagy pillanatnyi aberrációként kezelték. „Ésszerű” liberális megfontolások, jóléti konszenzus és gazdasági növekedés volt az uralkodó elv, mintegy két évtizeden át.⁹

Ekkor azonban az etnopolitika meghökkentő hirtelenséggel ismét betört az európai politika arénájába. Különböző etnikai mozgalmak egyszercsak kezdtek politikai követelésekkel fellépni az államokkal szemben, melyek (mint rámutattunk) a nemzeti kérdést ekkorra már lezárták, s a nemzet-építést befejezettek tekintették. Nem szükséges itt kitérnünk az etnikai megújulás okaira, annál fontosabb azonban, hogy mi volt a fennálló nemzet-államok válasza e törekvésekre. Ezek az államok, Európa klasszikus központi államai is, kivétel nélkül azzal feleltek, hogy megpróbálták illegitimnek nyilvánítani az új etnopolitikai igényeket. Rájuk sütötték a régimódi, a reakciós, a partikuláris bélyegét, vagy – figyelem! –, megfosztották e követeléseket etnikai tartalmuktól azzal, hogy a „tiltakozó” mozgalmak kategóriájába utalták. Ha paradigmátikusnak vesszük a skót nemzeti törekvések

9 – Isaiah Berlin, *Nationalism: Past Neglect and Present Power*. In: *Against the Current* (Oxford University Press, Oxford, 1981) 335–355. o.

megújhdását az 1960–70-es években, több következtetés kínálkozik. Először is az, hogy e mozgalmakat annyiban méltán nevezhetjük etnopolitikainak, amennyiben jellegük egyszerre volt etnikai és politikai; azaz politikai követeléseiket – részvétel a hatalomban –, etnikai alapokra akarták helyezni, s e követeléseket etnokulturális alapon akarták legitimálni. A Skót Nemzeti Párt azzal érvelt, hogy Skócia minőségileg különbözik az Egyesült Királyság más területeitől, hogy a *skót* sajátos kulturális minőséget hordoz, ami a skót követeléseknek egészen más dimenziót ad, mintha például yorkshire-i követelésekről lenne szó; s hogy az Egyesült Királyság politikai rendszerét úgy kell átrendezni, hogy e követelések elismerést nyerjenek. Másszóval, a skót nemzeti mozgalom szóvivői, a klasszikus példa mintájára, egy nemzeti programot úgy határoztak meg, hogy azzal politikai követeléseket legitimáljanak, s ennek révén a globális politikai rendszerben jelentősen megváltoztassák az értékek és javak elosztását. Az a körülmény, hogy a Skót Nemzeti Párt formálisan függetlenséget is követelt, ebben az összefüggésben félrevezető: az SNP e követelése nem kapott többségi jóváhagyást, és sorain belül is megoszlottak a vélemények. Az SNP etnopolitikai programjának támadóereje az Egyesült Királyság keretein belülré irányult. Ugyanilyen jellege volt a katalán, a breton és az occitán mozgalomnak is.

Az etnikai újjáéledésre Nyugat-Európában azonban nemcsak az volt jellemző, hogy éppen akkor következett be, amikor a nacionalizmust általában holt és befejezett ügynek nyilvánították, hanem az is, hogy demokratikus, politikailag nyitott keretek között jelentkezett. Ennek pedig az a jelentősége, hogy bármilyen sérelmes volt a megalapozott nemzetek számára integritásuk megkérdőjelezése, politikai rendszerük elég rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy megbírkózzanak az újonnan felmerülő követelésekkel, anélkül, hogy kényszerhez folyamodtak volna. Másszóval, Nyugat-Európában az etnopolitika jelentkezése kísérlet volt a nemzeti program és ezáltal a politikai program újrameghatározására is. Azáltal, hogy a vitára volt lehetőség, e programokat egyrészt az alulról jövő nyomás, másrészt a felülről jövő új távlati koncepciók értelmében határozhatták meg.

A politikai keretek e nyitott jellegének eredményeként az etnopolitikai nyomás erejét részben hatástalanították. Ha az új

etnopolitikai mozgalmak elérhetik céljukat a meglévő keretek között, azok módosításával, az állam integritása biztonságban marad. A különböző etnopolitikai mozgalmak tehát nagyjában és egészében, noha nem minden nehézség nélkül (gondoljunk Korzikára, Észak-Írországra), de beolvadnak a szélesebb politikai küzdőtérbe, és általában azon számtalan politikai identitás egyik színfoltjának tekintik őket, melyek a modern politikai közösségek szövetét alkotják. Az etnopolitikai csoportok ebben az értelemben hasonlóak a különböző más érdekcsoportokhoz, melyek bizonyosfokú autonómiát követelnek maguknak, társadalmi hasadás (osztály), faj, nem, vallás, gazdasági érdekek vagy egyéb szempontok alapján. Valószínű tehát, hogy az etnopolitikai igények továbbra is szerepelni fognak a nyugati államok politikai napirendjén, sőt, hogy újabb, egyelőre lappangó etnokulturális identitások fognak felszínre törni, a nyugati politikai élet még bonyolultabbá tételére.

Mindent összevéve tehát, a nyitott rendszerek többnyire képesnek bizonyultak megfelelni az etnopolitikai kihívásokra, azáltal, hogy módosították a legitim politikai tevékenység határait, és ennek eredményeképpen, szemmeláthatóan megerősítették saját összetartó erejüket is. Ott, ahol nem hajlandók politikai teret adni az ilyesfajta nyomások kifejezésének, azok könnyen elmérgeződhetnek a helyzetet és sokkal radikálisabb változásra irányuló követeléseket eredményeznek. Ez a tanulság kínálkozik Észak-Írország esetében, melynél kilátástalanabb etnopolitikai és etnovallási problémával aligha van dolga nyugati demokráciának.

Az etnopolitikai megújulás, amiből nem lett megújulás

Mindezzel ellentétben, Kelet-Európában a helyzet merőben más. Lehetne itt is felületes párhuzamokat találni, főleg azt, hogy a nemzet-építés folyamata befejeződött, hogy minden nemzet megalakult a térségben, amely megalakulhatott. A cseh, a lengyel és a magyar nemzetet meghatározták a XIX. században, a fentebb kifejtett értelemben, és ez a meghatározás örökérvényű – így szólna ez az érvelés. A háború utáni Kelet-Európában ahelyett, hogy új etnopolitikai mozgalmak támadtak volna, melyek kétségbe vonják a nemzeti *status quo*-t, a helyzet – ebben az egy

tekintetben — nyugodt. Úgy látszik, mintha Kelet-Európában egyáltalán nem léteznék szub-állami nacionalizmus. Ez rendkívül magasfokú etnonemzeti homogenitást feltételezne a térségben, amit tüzetes szemügyrevétel korántsem igazol. Az igazság az, hogy Kelet-Európa éppannyira megosztott etnokulturálisan, mint Nyugat-Európa. Potenciálisan és valóságosan. Ez azonban mégsem jelentkezik nyíltan a politikai porondon.

Ennek magyarázata a szovjet-típusú rendszerek jellegében keresendő és abban, miként fogadta a rákényszerített szovjet rendszert a kelet-európai nemzeti értelmiség, amely továbbra is arra törekedett, hogy amennyire lehet, monopolizálja a nemzeti programot. Kelet-Európában amúgyis gyengék voltak a közvetítő intézmények és a modernizáló kísérletekben rendkívül nagy mértékben támaszkodtak a nacionalizmusra, a politikai lojalitás fenntartása érdekében, így aztán nem sok esélyük volt az etnopolitikai igényeknek a kibontakozásra. A kommunizmus előtti korszakban az uralkodó politikai elit hatalmát és hatalmának legitimálását nagy mértékben a nemzeti programból származtatta, és nacionalista céljait magától értetődően a kizárásra építette. A politikai rendszer viszonylag zárt jellege ezt a helyzetet állandósította.

Az idegen kommunista forradalom mindezt meglepően kevésbé változtatta meg. Hatalmi pozícióikat a kommunisták arra használták, hogy a fennálló helyzetet rögzítsék (a néhány kivételre, főleg Jugoszláviában, később térünk ki). A szovjet-típusú rendszerek sajátos logikáját — tehát a hatalom maximális összpontosítását, a versenytársak hatalmi centrumainak felszámolását és a legitimitás autonóm forrásainak megsemmisítését követtve, — erre számítani lehetett. A kommunisták szempontjából, minél kevesebb nemzeti programmal kell foglalkozni, annál jobb. Ez az álláspont uralkodik a háború utáni Kelet-Európa egész térségében — a kommunista uralom egy-egy szakasza lehetett liberálisabb, lehetett a légkör enyhébb, de bármennyire is az volt, a gondolat, hogy etnopolitikai kezdeményezéseknek tért adjanak a politikai életben, még elzárkózóbb fogadtatásra talált, mint más típusú érdekcsoportok igényei. A kommunisták álláspontjának megértéséhez még hozzátartozik ezzel kapcsolatban az is, hogy teljességgel összeegyeztethetetlen egy transzcendentális, osztályelméleten alapuló (a kommunizmus) és egy ezúttal is kultúrelméleten alapuló ideológia (nacionalizmus).

Ami azonban kevésbé ismeretes, az az, hogy az etnopolitikát ugyanilyen kedvezőtlen színben látják a nacionalisták is Kelet-Európában. Ebben az összefüggésben döntő fontosságú a viszony egyfelől az idegen kommunista ideológia, másfelől ennek nemzeti fogadtatása között. A különböző nemzetek értelmisége állandó veszélyben érezte és érzi magát a kommunizmustól s ez ellen a körülményekhez képest a lehető legmagasabb szinten tartott nemzeti egységet próbálta szembeszegezni. Szinte úgy tűnik, hogy a nacionalisták a kommunisták tükörképeivé váltak a politikai program szűk korlátok közé szorítása terén. A nemzetiségi igények fellépésének lehetősége tehát éppoly fenyegetést jelentett a nacionalisták, mint a kommunisták számára, s ennek az a különös iróniája, hogy a nacionalisták és a kommunisták így, legalábbis hallgatólagosan, közös nevezőre találtak.

Ha azonban jobban szemügyre vesszük Kelet-Európát, meglátjuk, hogy éppoly termékeny talaja potenciális etnopolitikai igényeknek mint Nyugat-Európa. Csaknem két évszázad homogenizálása ellenére, a nem teljesen beolvadt regionális és vallási csoportok egész skálája létezik még mindig, külön, de elfogult öntudattal ama nemzet iránt, melynek részét alkotja. Ez néha kétlépcsős öntudatot eredményez és annak megfelelő kettős politikai lojalitást. Ezek a proto-etnopolitikai csoportok potenciálisan, könnyen önrendelkezési és egyéb érdekvédelmi igény alapjává válhatnak, más, ismert érdekcsoportokhoz (úgy mint gazdasági, női emancipációs, stb.) hasonlóan.

A példa folytatása: a csehek

A fenti elemzés igazát illusztrálhatjuk a morvák esetével. Eddig feltételeztük, hogy a csehek nemzeti programját csak egyféleképpen lehetett és lehet meghatározni, nem utolsósorban azért, mert mindig a németek ellenében kellett meghatározniuk. Ez a kép azonban módosításra szorul, ami legalábbis részben abból adódik, hogy Csehszlovákián belül megszűnt a közvetlen versengés a csehek és a németek között. 1968-ban, a Prágai Tavasz idején, amikor egész sereg különböző érdekcsoport jelentkezett, hogy bejelentse a maga igényeit politikai elismerésre, egy magát Morvaország és Szilézia Társaságának nevező csoport azzal a kö-

veteléssel lépett fel, hogy a Csehszlovák köztársaságot, – amely éppen akkor a cseh és a szlovák terület federációjának tárgyalásaival vajúdott –, ne két, hanem háromtagú szövetségi állammá szervezzék át. A Társaság 240 000 tagot számlált és a brnói pártbizottság jóindulatú semlegességet tanúsított irányában. A Társaság népszavazással kívánta eldöntetni az ügyet és önálló föderációs igényét azon az alapon kívánta legitimálni, hogy Morvaország és Szilézia „közösségé”-nek léte „társadalmi, földrajzi, etnikai, történelmi, gazdasági és politikai tény”. Hivatkoztak Morvaország történelmi önállóságára, így a Nagy Morva Birodalomra (amit a szlovákok saját elődállamuknak tekintettek) és a középkori Morva örgrófságra, melynek a cseh tartománytól független státusa volt. Ezen kívül, mind a Habsburg birodalomban, mind az Első Köztársaság idején Morvaország közigazgatásilag részben autonóm volt, és állították, hogy a morvák, noha a cseh nemzet tagjai, saját, jellegzetes kultúrával rendelkeznek. Azzal érveltek továbbá, hogy a térség speciális gazdasági érdekeit is csak önálló közigazgatással védelmezhetik, – amibe a Prágai Tavasz idején beleértődött bizonyosfokú politikai autonómia is. Mindez az etnopolitika klasszikus érvrendszere. A morvák követeléseire adott válasz is klasszikusnak tekinthető. Mind a csehországi csehek, mind a szlovákok elleneztek a morvák követeléseit, bár más-más alapon. A csehországi csehek azzal utasították el, hogy túlságosan bonyolult és alkalmatlan lenne megvalósítása közigazgatásilag, s hozzátették, hogy a morva követelések partikulárisak. A szlovákok úgy vélték, hogy ha a morvák velük egyenlő státust kapnak, a sajátjukon esik csorba: már nem csupán ők az egyetlen csehekkel egyenlő nemzet. A morvák kampányának azonban mélyebb jelentősége volt, hiszen központjában az a kérdés állt: vajon tényleg csak egy módon lehet-e csupán meghatározni a cseh nemzeti programot, avagy lehetséges-e valójában a problémát egyszerre több szintről megközelíteni?¹⁰

A morvák esete felvetette a hatalom etnoregionális igények alapján történő újraelosztásának kérdését, s ezt az igényt a hata-

10 – Morvaországgal foglalkozik H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton University Press, Princeton, N. J., 1976) 470–474 o. és Vladimir V. Kusin, *Policial Grouping in the Czechoslovak Reform Movement* (Macmillan, London, 1972) 159–160. o.

lom birtoklói azonnyomban illegitimnek nyilvánították. A lachiak esetében hasonló, bár még szélsőségesebb nyomással van dolgunk, azzal a különbséggel, hogy itt a hatalom gyakorlatilag fel sem merült. Voltaképpen némileg megtévesztő lachiakról beszélni, többesszámban. A valóságban egyetlen ember törekvéseiről van szó: Ondra Ťysohorsky volt az, aki ki akarta vívni a jogot egy olyan nyelv használatára, mely lényegében saját alkotása volt. Lachia az Ostrava és Teschen közötti vidék (Těsín, Cieszyn). A helyi nyelvjárás aféle átmenetet képez a cseh és a lengyel köznyelv között, jellegzetessége, hogy a hangsúly mindig az utolsó-előtti szótagra esik (szemben a csehvel, ahol az elsőre). Ťysohorsky 1934-ben adott ki először e nyelvjárásban írott művet, ragaszkodott ahhoz, hogy nem nyelvjárásról, hanem külön nyelvről van szó és céljául tűzte ki, hogy kivívja a lachiak jogát külön nemzetként való elismerésre. Hosszú és kudarcra ítélt odisszea kezdete volt ez. Küzdelmének az adott ráadásul sajátos pikantiériát, hogy Ťysohorsky kommunista volt, s a lachok önrendelkezési jogáért folytatott harcában éppen a Szovjetunió nemzetiségi politikájára hivatkozott érvelésében (1934-ben!). Meggyőződését továbbá azzal indokolta, hogy amikor lachul ír, nem tesz egyebet, mint a nép nyelvén ír, azaz a helyi bányászok és acélmunkások nyelvén.

E példásan proletár megalapozás ellenére, Ťysohorskynak csatlódnia kellett a kommunista rendszer csehszlovákiai bevezetéséhez fűzött reményeiben. Cseh kommunisták már a háború alatt (amit Ťysohorsky a Szovjetunióban töltött) értésére adták, hogy nem helyeslik törekvéseit, főleg azért, mert a lach nyelv különállására való hivatkozásait kihasználhatják a lengyelek e térségre támasztott területi igényeik legitimálására, annál is inkább, mert München után ezt a részt rövid időre *de facto* Lengyelországhoz csatolták. A háború után Ťysohorskynak meg kellett élnie, hogy elhallgattatják. Lach verseiből egy sort sem közölhetett, bárha – milyen jellemzően irónikus! – fordításban ezek megjelenhettek németül, magyarul (Szlovákiában), franciául és angolul is. Méltán mondhatjuk tehát, hogy a cseh értelmiség és politikai elit ellenségesen kezelte a cseh kultúra megosztásának lehetőségét és egy saját nyelvvel, értékrendszerrel, és idővel talán politikai követelésekkel is felléphető lach kultúrközösség megteremtésének lehetőségét.¹¹

A lachok esetének jelentősége liliputi ugyan, de a jelenség korántsem elszigetelt Kelet-Európában. Elég, ha itt röviden felsorolunk egy párat, melynek mindegyike külön elemzést érdemelne, hogy érzékeltesük, milyen sokféle és -fajta csoport léphetne fel etnopolitikai igényekkel a kelet-európai nemzetekben és államokban. Magyarországon, mely etnikailag a leghomogénebb államok egyike, jelentős cigány kisebbség él, melynek még etnikai különállását sem ismerik el, — társadalmi kategóriaként kezelik, holott nyilvánvalóan etnopolitikai problémákat hordoz magában. A horvátok mereven elzárkóznak attól, hogy elismerjék a dalmátok igényét arra, hogy külön kultúrközösségnek tekintsék őket, történelmi és egyéb érvek ellenére. Lengyelországban a jelenleg pusztán folklorisztikus érdeklődési körbe utalt kasubok is felléphetnének etnopolitikai státus-igényekkel. Igen fontos az erdélyi románok rendkívül kényes problémája. Ők nyilvánvalóan a román nemzet tagjai, de sokuk véleménye, hogy létezik egy erdélyi öntudat, ami nem gyengíti román voltukat, de mégis azt jelenti, hogy hajlamosak a maguk módján megítélni bizonyos politikai kérdéseket. Joggal tehetnénk talán fel még azt a kérdést is, vajon nem létezik-e egy román kisebbség Románián belül? Hiszen amióta Erdély Romániához tartozik, állandóan tapasztalhatják, hogy természeti kincseiket és egyéb javaikat szüntelenül átírányítják a Regatba. Lehetséges, hogy az erdélyi románok elfogadják ezt a helyzetet, azon az alapon, hogy ez az ára a magyar irredentizmussal szemben kapott védelemnek, de ez olyan kérdés, melyről soha nem volt alkalmuk véleményyt nyilvánítani.

A jugoszláv – kivétel?

Jugoszlávia speciális eset az európai etnopolitikai képletben, amennyiben a háború utáni jugoszláv elit etnopolitikai konfliktusainak egy részét a fent körvonalazott iránnyal ellenkezően próbálta megoldani: a jugoszláv kommunisták kimondottan felkarolták új nemzetek megalakulását. Ezt abból a megfontolásból tették, hogy így megerősíthetik az ország területi sértetlenségét és

11 – Łysohorskyról és a lachokról lásd Igor Hájek, Poet of a New Nation, *Cross Currents*, 1983, 316–332 o.

csökkenthetik a már meghatározott nemzetek – elsősorban a szerbek és a horvátok – közötti konfliktusok esélyét. Az előbbinek különösen sikeres példája volt a macedon nemzet és nemzeti-politikai közösség előmozdítása. A Vardar völgy szlávajkú keresztényeit, akiktől a háború előtt a kulturális önkifejezés minden jogát megtagadták, a háború után a jugoszláv politikai közösséghez fűzték, mégpedig azzal, hogy határozottan elismerték nemzet voltukat és megadták nekik ugyanazt a politikai hatalmat, amivel Jugoszlávia más nemzetei rendelkeznek, azaz a köztársaság státusát. A szövetségi rendszeren belül ez a stratégia nyilvánvalóan bevált, megnyerte Jugoszlávia számára a macedonok lojalitását. Hozzájárult e stratégia sikeréhez a macedonokra igényt tartó esetleg vetélytárs, a bolgárok, homokeyenest ellenkező politikája is, amely kereken megtagadta a külön macedon nemzet elismerését. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a mechanizmus megfelel a kelet-európai nemzet-építés általános gyakorlatának, azaz a macedonok nemzeti programját felülről határozták meg, s nemcsak az vezette őket, hogy kielégítsék a macedonok nemzeti törekvéseit, hanem az a politikai cél is, hogy olyan lojalitás rendszert építsenek ki, amely biztosítja Jugoszlávia számára a macedonlakta területeket. A mohamedán nemzetalakítás hasonló, bár későbbi, felkarolása, ismétcsak felső utasítással, szintén a mohamedánok törekvésein túlmenő politikai célok érdekében történt. Ha ugyanis a szerb-horvát ajkú mohamedánokra sem a szerbek, sem a horvátok nem formálhatnak többé igényt, mint ahogy azt a múltban tették, akkor a vizálynak ez a forrása megszűnik és megoldódik Bosznia problémája. Irónikus, hogy ez a fogás egyenesen túl jóra sikerült: Boszniában most olyan jelek mutatkoznak, hogy a mohamedánok a köztársaságban élő szerbek és horvátok rovására gyakorolják hatalmukat. Ebben az ábrában különös elmentmondással van dolgunk, már magában a gondolatban is, hogy egy kommunista elit egyáltalán vallási lojalítások alapján törekszik új nemzetalkotás előmozdítására, ami aztán az iszlám előretörését eredményezi Boszniában, mely fejlemény már cseppet sincs Belgrád ínyére. Ilyen értelemben a jugoszláv politikai elit a nemzeti programokat manipulációs eszközként használta olyan politikai célok elérésének szolgálatában, melyeknek csak igen távoli köze volt az érintett nemzetekéhez.

A kelet-európai etnikai kisebbségek problémájára az az átfogó

felelet, hogy mindaddig, amíg ezekben az államokban kommunista-típusú rendszer van uralmon, nincs kilátás a hatalom dekoncentrálására, és ennek alapján a nemzeti és politikai program módosítására. Ami áll az etnikai kisebbségekre, még jobban áll a nemzeti kisebbségekre, vagyis azokra, amelyek kulturálisan teljes tudatossággal magukat egy másik nemzet tagjainak vallják, de olyan államban élnek, melyben egy tőlük idegen nemzet dominál. Az ő esetükben – a szlovákiai magyarok szolgálhatnak itt példaként –, történhetnek némi kísérletek arra, hogy a kulturális közösséget elválasszák a politikai szerkezettől és alkalmazkodjanak a helyi körülményekhez, de a kettő egyesítésére rendszerint oly parancsoló erejű a nyomás, hogy szétválasztásuknak a gyakorlatban rendkívül nehéz érvényt szerezni.

Az összkép ebből a perspektívából az – és ez természetesen a politikai élet más területein is így van –, hogy a szovjet-típusú rendszerek kevésbé rugalmasnak, kevésbé belátónak bizonyultak az etnopolitikai kihívások iránt, mint a nyitottabb nyugati demokráciák. E demokráciák még korántsem illesztették be teljesen az etnopolitikát politikai gyakorlatukba, de a jelek arra mutatnak, hogy a megalapozott nemzetek és politikai elitjük elfogadja az etnopolitikát, ha vonakodva is. Ez messzeható következtetéseket hord magában. Arra mutat, hogy az etnopolitika nem feltétlenül vezet egy állam szétbomlásához; hogy az etnikai követeléseknek nem kell nacionalistává válniuk abban az értelemben, hogy elszakadást követelnének; hogy a politikai program meghatározása politikai vita és konfliktus tárgya marad, s azon múlik. A szovjet-típusú rendszerekben ugyanakkor ennek az ellenkezője igaz és valahányszor politikai problémák kerülnek napirendre – mint ahogy oda kerülnek olyan időkben, amikor gyenge a párt uralom –, az etnopolitikai követelések is jelentkeznek, csakúgy ahogy más követelések. Ezekben az államokban az elit éppoly tanácstalanul áll az etnopolitikai kihívások előtt, mint minden más érdekcsoport különböző formájú nyomásával szemben. A konfliktusos politika általában kívül esik és kívül is marad a szovjet-típusú rendszerek keretein, s e tekintetben egybeesnek a kommunisták és a nacionalisták érdekei.